

POPÜLER DİNDARLIK ÖLÇEĞİNİN GELİŞTİRİLMESİ: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI*

Mustafa ARSLAN**

Özet

Bu çalışmada, Türk halkı arasındaki yaygın inanış ve uygulamaların ifadesi olan popüler dini tutumları ölçmek amacıyla bir ölçek geliştirilmesi amaçlanmıştır. Popüler dindarlık ölçeği (PDÖ), din sosyologları, dinler tarihçileri ve halk arasındaki yaygın inanışları ve halkın manevi folklorunu araştıran araştırmacıların görüşlerine dayanılarak geliştirilmiştir. Araç 12 maddeden oluşan likert tipi bir ölçektir. Geçerlik ve güvenirlik çalışmaları halk kesimi arasında tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 327 kişiden elde edilen veriler üzerinde yapılmıştır. Ölçeğin yapı geçerliğini belirlemek için faktör analizi yapılmıştır. Ölçeğin maddelerinin faktör yükleri 0.46-0.75 arasında bulunmuştur. Faktör analizinin yorumlanabilir olduğuna KMO=0,82 ve Bartlett testi=2248.78 sonuçlarına bakarak karar verilmiştir. PDÖ'nin güvenirlik çalışması, iç tutarlık katsayı (Cronbach alpha) değerleri hesaplanarak yapılmış ve ölçeğin iç tutarlık katsayısı $\alpha=0.85$ bulunmuştur. Geçerlik ve güvenirlik çalışmalarına ilişkin bulgular, PDÖ'nin geçerli ve güvenilir bir araç olduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Dindarlık, yaygın inanışlar, manevi folklor, Popüler Dindarlık Ölçeği, geçerlik, güvenirlik.

Abstract

The Development of the Popular Religiosity Scale: Its Validity and Reliability

In this study, developing a scale was proposed to measure popular religious attitudes representing common beliefs and practices among Turkish people. Popular religiosity scale was developed according to views of the sociologists of religion and the historians of religions and some researchers who investigated common beliefs and moral folklore of people. Scale is composed of 12 items and it's a Likert type scale. The scale was applied on 327 persons selected by random technique among people for validity and reliability. Factor analysis was done to determine construct validity of the scale. Its factor loadings were found between 0.46-0.75. To interpret factor analysis were computed the Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy=0.82, Bartlett's Test of Sphericity= 2248.78 and Significance=0.001. Cronbach's alpha was computed for reliability analysis. The reliability coefficient of the scale was found $\alpha=0.85$. Findings about reliability and validity of the scale indicated that popular religiosity scale was a valid and reliable instrument.

Key Words: Religiosity, common beliefs, moral folklore, Popular Religiosity Scale, reliability, validity.

* Bu makale, "Türk Popüler Dindarlığı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Çorum Örneği" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, EÜ SBE Kayseri 2002) adlı çalışmamızın ilgili bölümünden geliştirilerek hazırlanmıştır.

** Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı. muarslan@inonu.edu.tr

GİRİŞ

Bu çalışmada, halk kitleleri arasında yaygın ve hakim bir dindarlık tarzı olarak önem arz eden popüler dindarlığın sosyolojik anlamda objektif olarak nasıl ölçülebileceği konusu ele alınacaktır. Bilindiği gibi, dini tutumların bilimsel ve objektif ölçütler içerisinde ölçülebilmesi için, uluslararası düzeyde bir takım dindarlık (religiosity, religiousness, religious commitment) ölçeklerinin geliştirildiği görülmektedir (Glock&Stark, 1965; Mutlu, 1989; Yıldız, 2001). Biz bu makalede kişilerin genel anlamda dini tutumlarını değil, belli bir dindarlık tarzı olarak popüler dindarlık konusunu ve onun nasıl operasyonelleştirileceği, ölçekleneceği hususunu ele alacağız. Bu sebeple, popüler dindarlığın operasyonelleştirilmesine geçmeden önce, popüler dindarlık kavramının kısa da olsa bir açıklamasını vermek gerekmektedir.

Geniş toplum kesimlerindeki yaygın dini inanç ve uygulamaların ifadesi olarak popüler dini anlamak, öncelikle, herhangi bir kültür bütünlüğü içerisindeki farklılık ve bölünmelerin anlamını çıkarma yeteneğine sahip olan “kültürün doğasını” anlamayı gerektirir (Long, 1987: 447). Çünkü popüler din, dini kültürdeki bir takım farklılaşmalar sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kültürel sistemdeki ve ‘kültürel bir sistem olarak din’ içerisindeki farklılaşmaların analizi için sosyal bilimlerde bazı sistemli kavramlaştırmalar görülmektedir. Bunlardan, birtakım sosyologların özellikle de Weber’in sosyal tabakalaşma kuramı ve Robert Redfield’in kültürel bir sistem içerisindeki bölünme ve ayrımlara ilişkin analizi, popüler dinin anlamı için bilimsel bir temel oluşturmaktadır. Weber’in toplumdaki “statü tabakalaşması” kuramı (Weber, 1996: 364-5; Ülgener, 1981: 62) ve Redfield’in “Büyük ve Küçük Gelenek” şeklindeki iki teorili kombinasyonu (Redfield, 1956: 70; *International Encyclopedia of The Social Sciences*: 352; Burke, 1996: 39; Yel, 1995: 45) bir bütün olarak kültür bakış açısından hareketle popüler dini anlamamıza imkan sağlamaktadır.

Bir toplumun pozitif anlamının, üst tabakanın yanı sıra alt tabaka [“avam” (common people) “halk” ya da köylüler] tarafından da temsil edileceği fikri (Long, 1987: 442) çerçevesinde folk ve popüler kültür konusu etrafında yavaş yavaş baş gösteren çalışmalar popüler din alanında da kendisini göstermiştir. Popüler din, XIX. ve XX. yy. başlarında olumsuz anlamda ele alınmış ve çoğunlukla dinin basit ve kaba bir

formu olarak yorumlanmıştır. Ancak XX. yy. sonlarında popüler din daha pozitif bir bakışla anlaşılmaya başlanmıştır. Bu bakışa göre, şayet bir dinin toplumda bir konum elde etmesi gerekiyorsa, genel kabul gören (resmi-kitabi) dini inanç ve kavramların, bu genel kabul gören dinle bir arada, toplumdan türeyen kültürel faktörler ve geleneksel inançlarla kaynaşması zorunludur (*Dictionary of Belief&Religions*, “Popular Religion” 1995: 409).

Popüler din olgusunu daha iyi anlayabilmek için “popüler” kategorisini iyi analiz etmek gereklidir. Popüler kategorisi etrafında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Buna göre: Bir tarafta ‘popüler’i vulgar/kaba olarak niteliksiz bulan elitist perspektif bulunuyor. Onlara göre: Popüler, orijinal bir formun çarpıtılmış ya da deformasyona uğramış halidir, ya da kitlelerce tüketilen ikinci sınıf bir üretdir (de Oliveira, 1994: 514; Williams, 1984: 237). Bu yaklaşımdakilere göre (yapısalcılar), “popüler” “yaygın olarak beğenilen, tüketilen” anlamına gelmektedir ve günümüzde de kullanılmaktadır. Diğer tarafta ise popülist bir perspektif ‘popüler’i, alt grup ya da sınıflara has ve bu nedenle de onların kültürel üretimlerini kanıtlayacak yetenekte doğal bir form olarak görmektedir (Oliveira, 1994: 514).

Her ne kadar ikinci görüş konuya daha olumlu yaklaşırsa da bir takım eksiklikleri de beraberinde getirmektedir. A. Gramsci bu eksiklikleri gidermiş ve iki ucu birleştiren bir kuram geliştirmiştir (Gramsci, 1950: 215). Buna göre popüler kültür alt ve üst kültürler arasında bir “pazarlık ve alışveriş” sahası olarak görülmelidir. Dolayısıyla tasavvurlarda (inançlar), uygulamalarda (dini pratikler) ve üretimlerde (kutsal nesnelere) farklı kültür figürlerinin nasıl *kesiştikleri* ve birbirleriyle nasıl *kaynaştıkları* (Chartier, 1998: 49) konusu önem kazanmaktadır. Buna göre, dini açıdan eğitilmiş insanların üst kültürü ile, din eğitimi almayan insanların alt dini kültürü arasında bir birinden tamamen kopuk bir durum söz konusu değildir. Bu iki dini kültürel tabaka arasında bir birini etkilemeler, kaynaşma ve alışverişler söz konusu olmaktadır.

Bu yaklaşım bize popüler dini daha dinamik olarak anlamamıza imkan sağlamaktadır. Buradan hareketle diyebiliriz ki popüler din sadece, aynı dini sistemin Büyük geleneğiyle, başka bir deyişle kitabi, resmi/normatif biçimiyle çeliştiği zaman söz konusu olamaz. Bu çelişiklik yanında, onunla (aynı dinin normatif biçimiyle) bir takım karşılıklı *ilişkiler* içerisine girdiği ve bir takım farklı kombinasyonlar oluşturduğu

durumlar da söz konusu olmaktadır. Bu sebeple popüler dini, normatif ve yüksek dinle sırf çelişik-zıt halde gösterip bu şekilde incelemek ¹ ve diğer yönlerini göz ardı etmek yanlıştır.

Dolayısıyla popüler din, sadece bir halk dini olarak, kitabi normatif dinden farklılık arz eden ve geçmişteki halk inançlarının, eski dinlerin sırf bir kalıntısı olarak görülmemelidir (Kalafat, 1999: 15). Gerçi popüler dinin bu özelliği de vardır ve “folk/halk dini” tabiriyle bu tip özellikteki inanış ve pratiklere vurgu yapılmaktadır.² Ancak popüler din, aynı zamanda yaşayan yüksek tipli dinlerin halkın anlama düzeylerinin bir sonucu olarak da ortaya çıkabilir. Evrensel düzeydeki yüksek dinler yaygınlaştıkça, bu dinlere yeni girenler artmış, bunlar eski inançlarını bu yeni dinin içerisinde örtülü bir şekilde sürdürmüşlerdir (Tanyol, 1960: 2077; Mensching, 1994: 143). Bu anlamda bizim popüler din tanımımız “folk religions/halk dinleri”nin içerdiği geleneksel anlamdan büyük çapta farklılıklar arz etmektedir (Christian, 1987: 370; Oliveira, 1994: 514; *Dictionary of Belief & Religions*, “Folk Religion”: 178). Böylelikle Popüler din alanında, din bilginlerinin tespit ettikleri (büyük gelenek ya da kitabi-normatif din) ideal şekil ve kuramlara, geniş halk kitlelerinin kavrayış ve eğilimlerine uygun bir şekil ve renk verilmektedir. Dolayısıyla popüler dini, bütün yüksek/kitabi dinlere mensup olan halkın arasında görebiliriz. Mensching’e göre evrensel dinin bünyesinde, dahili bir zaruret sonucunda bir “halk-kitle inancı” doğmaktadır. Dinler ne kadar farklı olursa olsun, halk inançları ya da popüler din, bütün yüksek tipli dinlerde mevcudiyetini binlerce yıl bozulmaksızın devam ettirebilmekte, hatta ortodoks/kitabi temellere ve desteğe sahip birçok tezahürlere de haiz olabilmektedir (Mensching, 1994: 143, 148; *Dictionary of Belief & Religions*, “Popular Religion”: 409, “Folk Religion”: 178; Zubaida, 1994: 163; Tanyol, 1960: 2077).

Buraya kadar söylediklerimizden hareketle daha net bir tanıma gidebiliriz. Buna göre *Popüler din*, yüksek tipli, insanlar arasında genel kabul görmüş organizeli, kitabi (ör. Hristiyanlık, Yahudilik ya da İslam gibi) dinlerle *bir arada yaşayan*, kurumsal (ve ortodoks) olmayan inanç, ritüel ve pratikleri tanımlamada kullanılan bir terimdir (*Dictionary of Belief & Religions*, “Popular Religion”: 409). Resmi, kitabi dine niteliğini veren şey, sistemleşmiş teolojik doktrinler, dini kurumlar ya da kilise

¹ Bu tarz bir yaklaşım için bkz.: de Oliveira, 1994.

² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Christian, 1987: 370-71; Freyer, 1964: 22.

organizasyonları ve derin bilgili din adamları sınıfı iken, popüler din, resmi dini kurumun dışında sıradan halk arasında bulunur ve nispeten sistemsiz inanç ve uygulamalardan oluşur. Dini doktrin ve teolojik sistemleştirmeden yoksundur. O, yüksek tipli, kitabi dinlerden süzülüp gelen kavramlar ve inançlarla birlikte eski kültürlerin ve çoktanrılı (pagan) inanışların bir çeşit karışımıdır. Bazen bu eski kültür ve dinlere ait çoktanrılı (pagan) inanışlar, yüksek tipli kitabi dinin hafif cilası ile bezeli olsa da muhafaza edilirler (de Oliveira, 1994: 514; Vrijhof & Waardenburg, 1979: 5 vd; Kissling, 1993: 24).

Görüldüğü gibi, sırf belli ilkeler bütününe göre oluşmuş sistemli bir takım inanç ve uygulamalardan ziyade popüler din, hem eski kültür ve dinlere ait inanışlardan hem de kitabi dinlere ait daha sistemli inanç ve sembollerden müteşekkil olması itibarı ile senkretik/terkibi bir özelliğe sahiptir. Resmi, kitabi dine ait öğelerle, eski kültür ve dinlere (halk dinlerine) ait inanış ve uygulamalar bir arada terkibi olarak bulunurlar. Ancak kitabi dine ait sistemli inanç, uygulama ve semboller, halk arasında sadeleştirilmiş ve şekli bir takım kullanımlara odaklanmış olarak yer alır.

İslam toplumlarındaki popüler dindarlık biçimine bakarsak onun, kökleşmiş ve kalıplaşmış unsurlar, şekilcilik, geleneksellik, ritualizm ve derin teolojik konulardan uzak olmak gibi özellikleri barındırdığını görürüz. (Günay 1999: 263). Popüler dindarlık tutumlarına sahip bir kişi, okuma yazma bilmesi durumunda bunu bilgi için değil, örneğin “büyü” amacıyla (muska yazmak gibi) kullanabilir. Popüler din, öğretilerden çok büyüyü, (şer’î) hükümlerden çok dini coşkuyu vurgular. O araçlardan kaçınma bir yana, gerçekte araçlara dayalı olarak kurumsallaşmaktadır (Gellner, 1994: 26; Kissling, 1993: 25).

Popüler dindarlık, daha çok kötülük probleminden etkilenir. Hastalıktan şifa bulma, kaza ve belalardan kurtulma vb. bu dünyada fayda ummayı vaat eder (Kaneko, 1990: 2-3; Örnek, 1996: 17, 24). Hastalık korkusu ve önceden bilinmeyen diğer felaketler toplum hayatının bir parçasıdır ve insanları bir kaygı içerisine iterler. Günümüzde de modern dünyanın problemlerine (stres, anlam arayışı vb.) yönelik olarak bir takım popüler inanç ve uygulamalara rastlanmaktadır. Martin, popüler inanışların günümüz modern toplumlarında hayli yaygın olduğunu belirtmektedir (Martin, 1969). Dolayısıyla, bu problemlerini gidermek ve kaygılarını yenmek için, insanlar (kehanet ve

büyüsel uygulamalar, cinlerle temas ve falcılık vb. gibi) bir takım şeylere başvururlar. Zaten popüler kültür, bir yönüyle o anki özel amaçlar için farklı kaynaklardan alınan dini-mitolojik öğelerle eksikliklerini tamamlayan bir özelliğe de sahiptir (Zubaida, 1994: 167). Kişi için önemli olan farklı kaynaklardan o anki sorununa, sıkıntısına ya da ihtiyacına bir çare bulabilmektir ki bu özellik “popüler din”in faydacı yönünü, bunun yanında bağdaştırıcı ve terkibi yönünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Şüphesiz bu durum evrensel, yüksek tipli bir din olarak İslam dininin içinde de söz konusudur. Müslümanlar arasındaki popüler dindarlık biçimleri üzerine önemli çalışmaları olan Waardenburg’a göre, İslam toplumlarında, ‘kitabi-resmi’ geleneğin (din yorumunun) yanında, farklı şekillerde bulunan ve yerden yere de belirgin tarzda değişiklik gösterebilen sosyal değer, düşünüş ve adetlerin oluşturduğu bir ‘popüler’ gelenek vardır. Bu dini yaşayış ve ifade ediş tarzı, İslamla az çok ilişkisi olan bütün dini tarz ve biçimleri içine alır. Bunların yanında o, geniş çapta İslam öncesi zamanlardan arta kalan bir takım inanış ve uygulamaları, mahalli adet ve inanışları, resmi-kitabi din yorumu tarafından açıkça yasaklanmış ya da yasaklanmamış dini uygulamaları da ihtiva etmektedir (Waardenburg, 1979: 362-5; Ayrıca bkz.: Patai, 1987).

Buraya kadar kısaca açıklamaya çalıştığımız popüler din konusunun Türkiye’deki dini hayat açısından da büyük bir yeri ve önemi bulunmaktadır. “Popüler dindarlık” denilen olgunun, Anadolu’nun geçmişi ve bugünü için de büyük bir anlamı vardır (Babinger & Köprülü, 1996: 48-50, 91; İnalçık, 1992: 1; Günay & Güngör, 1998: 378; Mardin, 1993: 70, 94; Tanyu, 1967; Ocak, 1999: 52-3). Bu sebeple Türkiye’de popüler dini inanışlar kendi içinde anlamlı bir tür olarak hayatiyetini sürdürmekte ve halk katında bir takım fonksiyonlar icra etmektedir (Mardin, 1993: 110, 147; Arslan, 2002). Dolayısıyla Türk toplumunun dini hayatında önemli bir boyutu oluşturan bu dindarlık tarzı üzerinde deneysel incelemeler yapmak önem arz etmektedir.

Ülkemizde, toplumda yaygın olan popüler dini inanış ve uygulamalarla ilgili genelde etnoğrafik ve gözleme dayalı çalışmalar yapılmaktadır. Ancak dindarlıkla ilgili çalışmalarda geline son noktada, dindarlığın ya da dindarlığın farklı boyutlarının operasyonelleştirilerek ölçekli hale getirilmesi söz konusudur. Dindarlık ölçeklerinin geliştirilmesine yönelik çalışmaların temelinde sosyoloğun “mümkün olduğunca kendi kişisel-sübjektif değerleri dışında kalmaya çalışarak, objektif ölçütler içerisinde,

meselenin özüne veya o meseledeki gerçeğe yönelik bilgi üretimine katkıda bulunabilmesi” varsayımı yatmaktadır (Mutlu, 1989; 194). Geçerlik ve güvenilirlik özelliğine sahip dindarlık ölçekleri ile daha objektif ve analitik bilimsel analizler yapılabilmesi mümkün olacaktır.

Dolayısıyla, İslam toplumlarında halkın gündelik hayatı içerisinde görülen ve Türk toplumunun dini hayatı içerisinde oldukça önemli ve yaygın bir dindarlık tarzı olarak popüler dindarlığın objektif ve bilimsel kriterlere uygun olarak incelenebilmesi için bir ölçek geliştirmek önem arz etmektedir. Bu sebeple bu araştırmada, geniş toplum kesimlerindeki yaygın dini inanç ve uygulamaları ölçmeye yönelik “popüler dindarlık ölçeği” (PDÖ) geliştirilmeye çalışılmıştır.

YÖNTEM

Örneklem

Bu araştırmanın örneklemini, 2000 yılı güz ve 2001 bahar dönemlerinde Çorum ili kent merkezinde yaşayan halktan 191 erkek, 136 kadın olmak üzere toplam 327 kişi oluşturmaktadır. Gelişmekte olan, dışa açık, çevre ilçelerinden göç alan, dışarıya da göç veren ve sanayileşme sürecinde belli bir yol kat eden bir şehir olarak Çorum kent merkezi çalışma konusu yapılarak, popüler dindarlığın Anadolu şehirlerindeki durumu bu örnek üzerinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma örnekleminde, “basit tesadüfi örnekleme” yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemle göre, evreni oluşturan her birime eşit ya da belli bir seçilme şansı tanınarak örnekleme yapılabilir (Sencer, 1989: 359-368). Popüler dindarlık (öğrenci, gecekondu kesimi, memur, işçi vb. gibi) belli bir kesimin dini inanışlarını değil, genel olarak halk tabakasının inanışlarını ifade ettiğinden olabildiğince farklı ve çeşitli halk kesimlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Popüler dindarlık ölçeği (PDÖ) deneme formu uygulamasına, 18 yaş üzeri (Örnekleme 18 yaşla kotalama nedenimiz, bu yaşta kişinin din konusundaki tutumunun netleşmeye başlaması ve toplumla kaynaşma sürecine girmesidir.) her yaş, cinsiyet, eğitim, sosyo-ekonomik düzey ve statüden kişilerin katılımının sağlanmasına özen gösterilmiştir. Uygulama Çorum ilinin merkez sınırları içindeki farklı mahallelerinde (üst, orta ve alt kesimi temsil eden mahallelerde) ve merkezde esnaf-memur ve tüccar arasında uygulanmıştır. İşçi ve sanayici kesimine anket, Çorum Organize Sanayi Bölgesindeki fabrikalarda

uygulanmıştır. Farklı kesimlerin olabildiğince uygulamaya katılımı sağlanmaya çalışılarak örneklemin evreni ‘temsil yeteneği’ nin yüksek olmasına çalışılmıştır.

Doyurucu bir örneklemin temsil yeteneği yanında, aynı zamanda ‘yeterli’ olması da gerekir (Sencer, 1989: 387). Bir örnek, karakteristiklerinin kararlı olduğu yolunda ‘güven verecek bir büyüklükte’ olduğunda yeterlidir. Örnek karakteristiklerinin kararlı olmasıysa, aynı ana evrenden alınabilecek aynı büyüklükteki öteki tüm örneklerde belirecek karakteristiklerin örnekte beliren karakteristiklere benzer olması demektir. Dolayısıyla bir örneğin yeterli olabilmesi, uygun büyüklükte olmasıyla sağlanır (Sencer, 1989: 387). Ancak, “örnek büyüklüğünün belirleyici özellikleri arasında sayısal büyüklüğün rolü ve önemi birinci dereceden değildir. Bir örneğin yeterliği söz konusu olduğunda, önemli olan ana evrenin büyüklüğü değil, karakteristiklerinin değişkenliğidir. Karakteristikleri değişken olan, küçük bir evrenden alınması gerekli örnek, kararlı karakteristikleri olan çok geniş evrenden alınacak örnekten çok daha büyüktür” (Sencer, 1989: 388). Bir örneklemin büyüklüğünü belirlerken göz önünde bulundurulması gereken bazı öğeler³ varsa da örneklemin büyüklüğü, bir araştırmada göz yumabileceğimiz yanılğı (hoş görü) payı ve aranan güven düzeyine göre değişir ve bu ikisinden yola çıkarak araştırma için gerekli örneklem büyüklüğü saptanabilir (Sencer, 1989: 393, 399; Çıngı, 1990: 64). Bunun için $(N_s = \sigma^2 z^2 / T^2)$ eşitliğinden ya da bu eşitliğe dayalı olarak, rastlantılı bir örneklemeyle alınabilecek örneklem büyüklüğünü gösteren ve anket çalışmaları için geliştirilmiş çizelgelerden yararlanılır. Bu eşitlik ve çizelgeye göre % 99 güven düzeyinde % 5 yanılğı (hoşgörü) payıyla örneklem büyüklüğü asgari 338 olmaktadır (Çıngı 1990: 265; Arseven, 1993: 98). Bu örneklem büyüklüğü bizim örnekleminimizdeki sayıya yakın bir orandır. Ayrıca üzerinde çalışılan din konusu çok hassas bir konu (Duverger, 1973: 94) olduğundan, bu konularda insanların çekingenlikleri söz konusu olması sebebiyle, öncelikle insanların güveninin kazanılmasına çalışılmış, güven sağlayıcı ifadeler yanında güvendikleri araçlarla insanlara PDÖ deneme formu yöneltilmiştir.

PDÖ Maddelerinin Geliştirilmesi

PDÖ’nin madde havuzu, konu ile ilgili çalışmalardan, kendi gözlem ve mülakatlarımızdan yola çıkarak oluşturulmuştur. Halk arasında yaygın popüler dini

³ Bu öğeler için bkz: (Sencer, 1989: 388-395; Arseven, 1993: 95-98).

tutumları içeren bir ölçek geliştirme konusunda biz, Profesör Kaneko'nun (1960) Japon popüler dinini inceleyen araştırmasından esinlendik. Ancak Kaneko araştırmasında Japonya'ya has maddeleri kullandığı için biz bu maddelerden popüler dindarlığın evrensel özelliğini içinde barındıran sadece ikisini kullandık. Ölçek Müslüman bir çevrede yaşayanlara uygulanacağından, öncelikle bu evreni ölçecek maddelerin geliştirilmesi yoluna gittik. Biz burada Kaneko'nun maddelerindeki popüler dindarlığa ait ölümlere saygı, ruhların huzuru için yapılan uygulamalar, dini merasimler, dünyevi menfaat, ihtiyaç vb. gibi evrensel temaların müslümanlar arasındaki popüler dindarlığa ait örneklerini tespiti çalıştık ve bu örnekleri maddeleştirdik. Yine envanter geliştirmede yardım aldığımız ikinci önemli eser M. Eliade editörlüğünde hazırlanan "The Encyclopedia of Religion" (1987) adlı ansiklopedidir. Bu ansiklopedinin "Folk Islam" ve "Popular Religion" makalelerinden ölçek geliştirmede yararlandık. Üçüncü olarak, ünlü dinler tarihçisi Hikmet Tanyu'nun makalesi (1976) ile A. Abdulkadiroğlu'nun (1986) makalesinde sıralanan 250'ye yakın manevi folklorik inanışları ve popüler dini tutumları ifade eden maddeyi, yine Y. Kalafat'ın kitabında (1996) geniş olarak dökümünü ve değerlendirmesini yaptığı Türk toplumunda yaygın olan manevi halk inanışlarını ölçek hazırlarken göz önünde bulundurduk. Bütün bunlara uygulama alanımızdaki kendi gözlem ve mülakatlarımızı da dahil ederek popüler dini tutumları ifade eden bir madde havuzu oluşturduk. Oluşturulan havuzundaki uygun olanlar arasından 20 maddeyi seçtik. Seçilen bu maddelerin, hem popüler dindarlığın genel karakteristiğini, hem de Türk toplumunun manevi folkloruna has özellikleri ve Anadolu'da yaygın olan inanış ve uygulamalara paralel davranışları içermesine özen gösterdik. PDÖ'nün ölçek maddelerinin geliştirilmesinde, daha önce ilk formunu oluşturduğumuz çalışmadan da yararlanmıştı (Arslan, 1997).

Popüler dindarlık ölçeği deneme formunda, yukarıda açıkladığımız popüler dini inanç ve uygulamalar yanında temel İslami inanç ve uygulamalara da yer verilmiştir. Böylelikle 30 maddeden oluşan bir deneme formu oluşturulmuştur. Bu 30 maddede, popüler dindarlığa (20 madde) ve temel İslami inanç ve davranışa (10 madde) yönelik ifadeler bulunmaktadır. Ölçek envanterindeki bu 30 madde içerisine, hem "popüler dindarlık tutumlarını" ve hem de "temel İslami inanç ve davranış tutumlarını" ifade eden maddeler, iki sebepten dolayı karışık olarak konulmuştur. Birincisi, halk hep aynı tip (popüler dindarlık) sorularına tepki duyabilirdi. Bu sebeple anket envanterine bazı

temel dini inanç ve davranış soruları da konulmuştur. İkincisi, faktör analizi sonucunda popüler dindarlık maddeleri ile temel dini inanç ve davranış maddelerinin hangi faktörlerde toplanacaklarını tespit etmektir. Bu maddeler ayrı ayrı faktörlerde/boyutlarda mı, yoksa aynı, tek faktörde/boyutta mı toplanacak? Bunun cevabının alınacağı faktör analizi sonuçları “PDÖ’nin geçerliliği” başlığı altında aşağıda incelenecektir. Ölçekte yer alması düşünülen maddeler, görüşler alınmak üzere uzmanlara gösterilmiş, yapılan tespit ve önerilere göre gerekli düzenleme ve değişiklikler yapılmıştır. Son olarak, uygulamaya başlamadan bir pilot grup üzerinde deneme formu uygulanmış, yapılan tavsiye ve eleştirilere göre deneme formuna son şekil verilmiştir.

Envanterin cevaplanmasında “dörtlü likert ölçek” kullanılmıştır. Cevaplar halka anlamada kolaylık olsun diye hemen soruların altında açık olarak verilmiştir. Her madde için “Tam Katılıyorum”, “Katılıyorum”, “Katılmıyorum”, “Hiç Katılmıyorum” biçiminde dört seçenek kullanılmıştır. Denek, her maddede dini tutumun derecesini bu seçeneklerden birisini işaretleyerek belirtmiştir. Veriler kodlanırken, olumlu ifadelerde A seçeneğinden başlayarak sırayla 4, 3, 2, 1 puanları verilmiştir. (Kesinlikle Katılıyorum=4, Katılıyorum=3, Katılmıyorum=2, Hiç Katılmıyorum=1) Ters yönlü ifadelerde ise bu durum tam ters şekilde yani A şıkkından itibaren dört seçeneğe sırayla 1, 2, 3, 4 puanları verilerek kodlama yapılmıştır. Bu sisteme göre veriler bilgisayara kodlanmış, daha sonra bilgisayara girilen bu 30 madde üzerinde istatistiksel analizler yapılmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin değerlendirilmesinde çeşitli istatistiksel tekniklerden yararlanılmıştır. İstatistiksel işlemler bilgisayarda SPSS 10.0.1 (Statistical Package for Social Science) istatistik paket programı ile yapılmıştır.

PDÖ’nin geçerlik çalışması için, temel bileşenler faktör analizi ile yapı geçerliliği incelenmiştir. Faktör analizinin yorumlanabilir olduğuna KMO ve Bartlett Testi sonuçlarına bakılarak karar verilmiştir. PDÖ’nin güvenilirliği için iç tutarlık katsayıları (Cronbach Alpha) hesaplanmıştır.

BULGULAR VE YORUM

A. PDÖ'nin Geçerliğine İlişkin Bulgular

Tutum ölçülmesi için bir ölçme aracı (envanter, ölçek, test vb.) geliştirilirken, tutum cümlelerinin iyi seçilip, geçerlik ve güvenirlik kontrollerinin yapılması gerekir (Sellt, 1959; Kidder, 1981). Çünkü geçerlik ve güvenirliği sağlanmamış bir ölçme aracı ile toplanan veriler hatalı olabilir. Geçerlik, elde edilen verilerin, elde edilmesi gereken verileri temsil edebilme derecesi, gözlenmek istenen niteliğin başka bir nitelikle karıştırılmamasıdır (Arseven, 1993: 128). Bir dini tutum ölçeğinin geçerliği de başka değişkenlerle karıştırmadan bireyin dini tutumunu ölçmesine bağlıdır.

Bir ölçme aracının geçerliğini kontrol etme ve sağlamada değişik teknikler vardır. Bu tekniklerden birisi, ölçme aracının (ölçeğin) bir pilot grup üzerinde denendikten sonra, araştırma örnekleme uygulanması, diğeri de “temel bileşenler” (principal components) ve “faktör analizi”dir (Arseven, 1993: 128). Temel bileşenler ve faktör analizi, ölçme aracının yapı geçerlik çalışmasında kullanılır. Hazırlanan maddelerin tek bir boyutta toplanıp toplanmadığına bakılması faydalı, hatta bazen gerekli olur. Bu durumda, puanlama yapıldıktan sonra, madde puanları faktör analizine tabi tutulur. Bu analizde, birinci faktör yükü en büyük olan cümleler/maddeler seçilir (Turgut & Baykul, 1992: 162). Ölçekteki maddelerin faktör yüklerinin birinci faktörde toplanması, bu maddelerin aynı özelliği (faktörü/boyutu) ölçtüğünü, dolayısıyla geçerliğini gösterir. Faktör yükleri, ikinci ya da üçüncü faktörlerde toplanan maddeler ise, başka faktörleri (boyutları) ölçüyor demektir.

Bu çalışmada geçerlik çalışması olarak iki işlem gerçekleştirilmiştir. İlki, örnekleme sunulan ölçme aracı önce, pilot bir kesime uygulanmış, daha sonra bazı değişiklikler yapılarak asıl örneklem kesimine uygulanmıştır. İkinci olarak, dindarlık ölçek maddelerinin yapı geçerlilik testi için “principal components (temel bileşenler)” “faktör analizi” tekniklerinden yararlanılmıştır. Faktör analizi, “Varimax with Kaiser Normalizatin” tekniği ile rotasyona da tabi tutulmuştur. Uygulanan faktör analizinde 1.0 üzeri dokuz faktör tespit edilmiştir. Ancak bu faktörlerden üçü hayli yoğundur. Tutum maddelerinin çoğuna yakını bu üç faktörde toplanmaktadır. Bunlardan birinci faktörde popüler dindarlıkla ilgili maddeler, ikinci faktörde temel İslami inançlarla ilgili maddeler, üçüncü de ise temel İslami davranışla ilgili maddeler yer almıştır.

Faktör analizinin istatistiksel sonuçlarını değerlendirebilmede temel ölçüt, ölçekte ve değişkenlerle faktörler arasındaki korelasyonlar olarak nitelenen faktör yükleridir. Faktör yüklerinin yüksek olması, değişkenin söz konusu faktör altında yer aldığı anlamına gelmektedir. Bu araştırmada PDÖ ölçeğine esas olan maddeler belirlenirken maddelerin yüklendiği faktördeki yüklerinin en az 0.40 olması ve diğer faktörlere oranla en yüksek değerde olması esas alınmıştır. Bu değerler esas alınarak faktör analizi sonuçlarına bakıldığında, yüksek yüklemeye sahip 12 maddenin tek bir boyutta yani birinci faktörde toplandığı görülmüştür. Bunların tamamı “popüler dini inanışları” ifade etmektedirler. Bu sebeple, bu maddeler bizim popüler dindarlık ölçeğimizi oluşturan maddeler olmuşlardır. Bu maddeler, “ölünün ruhunu huzura kavuşturmak, azabını hafifletmek için yapılan mevlit ya da hatim okutma, üzerine Kur’an okutulmuş, üflenmiş suyun şifa olacağı, ölünün devir ve ıskatının yapılmasının gerekliliği, özellikle belli gün ve gecelerde ibadet etme, kem gözlü insanın bakışının zara vereceği, arife ve bayram günlerinde ölüyü eve çekmek için buhur yakma, nazarı gidermek için kurşun döktürme, hızırın uğradığı eve bereket getireceği, evliya inanışı, cinlerin insanlara zarar verebileceği, türbelerde dilek dileme ve ölünün canı için yemek verme” gibi inanış ve uygulamaları içermektedir. Böylelikle, 30 maddelik dindarlık ölçeğinin içinde, faktör analizi yoluyla çıkan ve popüler dini tutumları ifade eden 12 maddenin oluşturduğu bir popüler dindarlık ölçeği oluşturulmuştur. Diğer faktörlerdeki maddeler, başka boyutları ölçtükleri için, popüler dindarlık ölçeğine alınmamışlardır.

Dindarlık ölçeği puanları üzerinde yapılan faktör analizi sonucunda, birinci faktörle açıklanabilen ve bizim “popüler dindarlık ölçeği” olarak adlandırdığımız faktörün varyans oranı % 22.8, faktör öz değeri (eigenvalue) ise 6.84 olarak bulunmuştur.

Tablo 1: PDÖ Faktör Analizi Sonuçları

PDÖ Maddeleri	1. Faktör Yüğü	Madde Topl. Varyans Ort.
1.	0,72	0,59
2.	0,54	0,61
3.	0,57	0,67
4.	0,56	0,69
5.	0,55	0,59
6.	0,46	0,59
7.	0,46	0,72
8.	0,66	0,58
9.	0,56	0,61
10.	0,46	0,62
11.	0,75	0,64
12.	0,69	0,58

Dindarlık ölçeği üzerinde yapılan faktör analizi sonucu bulunan birinci faktör, yani popüler dindarlık ölçeğinin faktör yükleri ve madde puanları ile ortak faktörlerce belirlenen her bir maddenin toplam varyans oranları Tablo 1’de verilmiştir:

Faktör analizinin yorumlanabilir olduğuna KMO ve Bartlett Testi sonuçlarına: “Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy=0.82” ve “Bartlett’s Test of Sphericity=2248.78”, “significance=0.001”e bakarak karar verilmiştir. Bütün bu testler popüler dindarlık ölçeğimizin yüksek düzeyde *geçerliğe* sahip olduğunu göstermektedir.

Ayrıca biz dindarlık ölçeğini hazırlarken popüler dindarlığı, teori/kavramsal çerçeve bölümünde açıkladığımız otoritelerin görüşleri doğrultusunda sosyal bir kategori olarak ele almıştık. Yukarıdaki sonuçlar, kavramsal düzeyde sosyal bir kategori olarak ele aldığımız Popüler dindarlığın, istatistiksel olarak da yekpare bir kategori/boyut olduğunu göstermiştir.

B. PDÖ'nin Güvenirliğine İlişkin Bulgular

Ölçekli çalışmalarda, ölçme araçlarının yorumlanmasından önce, geçerlik testi yanında "güvenirlik testi" de yapılmalıdır. Güvenirlik, ölçme sonuçlarının tesadüfi hatalardan arınırlık derecesini (Turgut, 1984: 31) ve maddelerin iç tutarlılığa sahip oluşunu ifade eder. Verilerin güvenirliliği bilimsel çalışmaların ilk koşullarındandır. Ayrıca verilerin güvenirliliği, veri toplama (ya da ölçme) aracının güvenirliliğinin de bir göstergesidir (Arseven, 1993: 127).

Bir ölçme aracının güvenirliliğini ölçmede çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bunlar, anketin iki kez uygulanması ya da bir kez uygulanmasıyla elde edilen sonuçlardan yararlanarak yapılan güvenirlilik çalışmalarıdır. Bu çalışmada bir ölçme aracının sadece bir kez uygulanmasıyla elde edilen ölçme sonuçlarından yararlanarak ölçme güvenirliliğini tespit etme yoluna gidilmiştir. Kişilik, ilgi ve tutum testleri gibi davranış ölçek ve envanterlerinde, eğer cevaplar "derecelenmiş" ise (ör. Likert usulü), o zaman Cronbach (1951) tarafından geliştirilen ve Cronbach Alpha (α) güvenirlilik katsayısı olarak bilinen formülden yararlanır (Özgüven, 1994: 97).

Bu sebeple PDÖ'nin güvenirlilik çalışması için "Cronbach Alpha" iç tutarlık katsayıları hesaplanmıştır. 12 maddeden oluşan PDÖ'nin iç tutarlılık/güvenirlilik katsayısı alpha $\alpha=0.85$ olarak bulunmuştur. Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısının bire yakınlığı, ölçekteki her bir maddenin aynı tutumu ölçtüğü anlamına gelir. Bu katsayı, iç tutarlık ve homojenliğin bir ölçüsüdür. Buna göre popüler dindarlık ölçeği, Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısı tarafından belirlenen yüksek güvenirlilik derecesi göstermiştir. Bu da PDÖ'nin tutarlı ve güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir.

PD ölçeğinden alınan en yüksek puan ($12 \times 4 = 48$), en düşük puan ise ($12 \times 1 = 12$) olarak bulunmuştur. Ölçeğin uygulandığı 327 kişinin genel popüler dindarlık tutum puan ortalaması ($X=34.6$) ve standart sapması ($SD=6.5$) olarak bulunmuştur. PDÖ'nin en yüksek puanın 48 ve en düşüğünün 12 olduğu hatırlanacak olursa, anket uygulanan halkın popüler dini tutumlarının genel ortalamasının 34.6 olarak bulunmasından, anket uygulanan halkın popüler dini tutumunun genelde yüksek seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, Türk halkı arasında yaygın inanış ve uygulamaların ifadesi olan popüler dini tutumları ölçmek amacıyla bilimsel kriterlere uygun bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçeğin yapı geçerliği faktör analizi ile belirlenmiştir. Faktör analizi sonucunda, halk arasında yaygın olan inanışlarla temel İslami inanç ve davranışların bir arada sunulduğu ölçeğin üç faktöre ayrıldığı görülmüştür. Bunlardan yüksek yüklemeye sahip 12 maddenin oluşturduğu birinci faktörde, halk arasındaki yaygın popüler dini inanışları ifade eden maddeler bulunduğu için, popüler dindarlık ölçeğimizi bu tek bir boyutta yani birinci faktörde toplanan maddeler oluşturmuş olmaktadır. Dolayısıyla, birinci faktörün dışında kalan diğer maddeler ölçekten çıkartılmıştır. Bizim faktör analizi öncesi, ölçeğe temel İslami inanış ve uygulamalarla halk arasında yaygın popüler dini inanışları karışık olarak koymamızın sebebi, faktör analizi sonucu her ikisinin aynı faktörde/yapıda toplanıp toplanmadığına bakmaktır. Faktör analizi sonucunda, halk arasındaki popüler dini inanışların, temel İslami inanç ve uygulamalardan ayrı bağımsız bir yapı oluşturduğu görülmüştür. Çalışmamızın başında belirttiğimiz gibi popüler dindarlık, teorik açıdan sosyal bir kategori olup kendi içinde anlamlı bir yapı arz etmektedir. Türkiye’de halk arasında yaygın bir dindarlık tazi olarak popüler dindarlık kendi içinde anlamlı bir tür olarak hayatiyetini sürdürmektedir (Mardin, 1993: 110, 147; Arslan, 2002). Faktör analizindeki popüler dini inanışların yekpare bir boyutta toplanması, teorik düzeydeki bu tespitlerimizin istatistiksel olarak da kanıtlandığını göstermiştir. Yine faktör analizi ile elde edilen sonuçlar ölçeğin yapı geçerliğinin bulunduğunu göstermektedir. Güvenirlilik çalışması sonucunda ise ölçeğin iç tutarlık katsayı (cronbach alpha) değerleri oldukça yüksek çıkmıştır. Bu bulgular PDÖ’nin Türk halkının popüler dini tutumlarını ölçmek için kullanılabileceğini göstermektedir.

Ölçeğin, Türk toplumunun geniş halk kitlelerinde yaygın olan ve halkın yaşam tarzı ve kültürü ile fonksiyonel bir biçimde bütünleşen popüler dini eğilimlerinin tespiti, bunların genel dini tutumlar içerisindeki yeri konusunda açıklayıcı bir araç olarak kullanılabileceği düşünülmektedir. Böylelikle çok boyutlu bir olgu olan dindarlığın Türk toplumundaki farklı boyutları ve bu boyutlarından birisi olan popüler dindarlık hakkında bilgi sahibi olunabilecektir. Ayrıca ölçeğin, bu dindarlık tarzının oluşumu ve gelişiminde etken olan psikolojik ve toplumsal faktörlerin değerlendirilmesinde, yine bir takım sosyolojik (yaş, cinsiyet, meslek, tabaka, eğitim vb.) değişkenlere göre nasıl

bir nitelik arz edeceğinin tespitinde işlevsel olacağı düşünülmektedir. Böylelikle Türk toplumunun manevi folkloru ve halk arasındaki popüler inanış ve uygulamaların niteliği, bunların halk arasında yaygınlaşma sebepleri hakkında daha sistemli ve bilimsel analizler yapılabilecektir.

KAYNAKLAR

- Abdulkadiroğlu, A., 1986, “Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarıyla İlgili Bir Sınıflandırma Denemesi” *KTB MFAD*, G.Ü. Basın Yayın MYO Bas., Ankara, s. 7-19.
- Arseven, A., 1993, *Alan Araştırma Yöntemi*, Ankara: Gül.
- Arslan, Mustafa, 1997, *Anadolu'nun Bir Taşra İlçesindeki İnsanların Dindarlık Boyutları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: İskilip Örneği*, Basılmamış Yüksek lisans tezi, OMÜ SBE, Samsun
- Arslan, Mustafa, 2002, *Türk Popüler Dindarlığı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Çorum Örneği*, Basılmamış doktora tezi, EÜ SBE Kayseri.
- Babinger F. & Köprülü, F., 1996, *Anadolu'da İslamiyet*, Çev. R. Hulusi, İstanbul: İnsan.
- Burke, Peter, 1996, *Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü*, Çev. G. Aksan, Ankara: İmge.
- Chartier, Roger, 1998, *Yeniden Geçmiş, Tarih-Yazılı Kültür-Toplum*, Çev. L. Arslan, Ankara
- Christian JR., W. A., 1987, “Folk Religion” *The Encyclopedia of Religion*, C. 5, s. 370-71. (Türkçesi, “**Halk Dini**”, Çev. M. Arslan, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, www.dinbilimleri.com, Yıl: 2 Sayı: 3).
- Çıngı, H., 1990, *Örnekleme Kuramı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Fen Fakültesi.
- de Oliveira, P.A. Riberio, 1994, “The Political Ambivalence of Popüler Religion”, *Social Compass*, 41(4), s. 513-523.
- Dictionary of Belief & Religions*, 1995, R. Goring (Ed.), Wordsworth Reference, Edinburgh: W & R Chambers Ltd.
- Duverger, M., 1973, *Sosyal Bilimlere Giriş*, (Çev. Ü. Oskay), Ankara: Bilgi.
- The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.) Macmilion Pub. Company, New York 1987.

Freyer, H., 1964, *Din Sosyolojisi*, Çev. H. Kalpsüz, Ankara.

Gellner, E., 1994, *Postmodernizm, İslam ve Us*, Ankara: Ümit.

Glock, C. & Stark, R., 1965, *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand Mc Nally.

Gramsci, A., 1950, "Osservazioni sul Folklore", *Opere*, 6, Torino, aktaran Burke, 1996.

Günay, Ünver & Güngör, Harun, 1998, *Türk Din Tarihi*, 2. Baskı, Kayseri: Laçın.

Günay, Ünver, 1999, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, (Yayımlanmış doçentlik tezi), Erzurum Kitaplığı Yy., Erzurum

International Encyclopedia of The Social Sciences, "Redfield, Robert", C. 13-14.

İnalçık, H., 1992, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam", *Dergah*, Çev. M. Özel, S. 30, s. 1,15 ve S. 31, s. 16-7.

Kalafat, Y., 1996, *İslamiyet ve Halk İnançları*, KB Yy., Ankara.

Kalafat, Y., 1999, "Türkiye'de Halk İnançları ve Alevilik" *Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, Bahar 99/9, G.Ü. T.K. ve H.B.V. Araştırma Merkezi.

Kaneko, S., 1990, "Dimensions of Religiosity among Believers in Japanese Folk Religion" *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol.: 29, No: 1, s. 1-18.

Kidder, Louise, H. 1981, *Research Methods in Social Relations*, 4. ed., Holt, Rinehart & Winston: New York.

Kissling, H. J., 1993, "Halk Dinine İlişkin Geleneklerin Koruyucusu Olarak İslam Tarikatleri", *Tarih ve Toplum*, Çev. T. Akpınar, S. 113, s. 23-27.

Kissling, H. J., 1994, "Osmanlı İmparatorluğunda Derviş Tarikatlarının Sosyolojik ve Eğitsel Rollerini", Çev. B. Solmaz, *SÜİF Dergisi*, Konya, S. 5, s. 335-347.

Long, Charles H., 1987, "Popular Religion", *The Encyclopedia of Religion*. Mircea Eliade (ed.) C.11, Macmillan, New York, s. 442-451 (Türkçesi, "Popüler Din", Çev. M. Arslan, *Tabula Rasa*, 2001, Sayı 4).

- Mardin, Şerif, 1993, *Din ve İdeoloji*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Martin, D. A., 1969, “The Unknown Gods of the English”, *The Religious and the Secular*.
- Mensching, Gustav, 1994, *Dini Sosyoloji*, (Çev. M. Aydın), Konya: Tekin.
- Mutlu, K., 1989, “Bir Dindarlık Ölçeği: Sosyolojik Yöntem Üzerine Bir Tartışma”, *İslami Araştırmalar*, S. 4, s. 194-199.
- Ocak, A.Yaşar, 1999, *Türkler Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim.
- Örnek, S. Veyis, 1996, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Kesin Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara: A.Ü. Basımevi.
- Özgüven, İ.E., 1994, *Psikolojik Testler*, Ankara.
- Patai, Raphael, 1987, “Folk Islam”, *The Encyclopedia of Religion*, M. Eliade (ed.), C. V, Macmillan, New York. s. 382-385 (Türkçesi, “[Halk İslamı](#)” Çev. M. Arslan, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, www.dinbilimleri.com, 2002, Yıl: 2 Sayı: 3).
- Redfield, Robert, 1956, *Peasant Society and Culture*, Chicago: Chicago Un. Press.
- Sellt, Claire, 1959, *Research Methods in Social Relations*, Holt, Rinehart & Winston: New York
- Sencer, M., 1989, *Toplumbilimlerinde Yöntem*, İstanbul: Beta.
- Tanyol, C., 1960, “Din ve Adetler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. 6, No: 127.
- Tanyu, Hikmet, 1967, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara.
- Tanyu, Hikmet, 1976, “Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma”, *AÜİF Dergisi*, C. XXI, s. 123-142.
- Turgut, M.F., 1984, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Metotları*, Ankara.
- Turgut, M. F. & Baykul, Y., 1992, *Ölçekleme Teknikleri*, Ankara: ÖSYM.
- Ülgener, Sabri, 1981, *Zihniyet ve Din*, İstanbul: Der.

- Vrijhof, P. H.&Waardenburg, J.D.J., 1979, *Official and Popular Religion: Analysis of a Theme for Religious Studies*”, New York: The Hague, Mouton Publishers.
- Waardenburg, J.D. Jacques, 1979, “Official and Popular Religion As a Problem in Islamic Studies”, *Official and Popular Religion: Analysis of a Theme for Religious Studies*”, P. H. Vrijhof and J.D.J. Waardenburg (eds), The Hague, Mouton Publishers, New York, s. 341-386
- Weber, M., 1996, “Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi”, *M. Weber Sosyoloji Yazıları*: İstanbul: İletişim.
- Williams, R., 1984, *Keywords*, Londra: Fontana.
- Yel, A. M, 1995, “İslam’da Büyük ve Küçük Gelenekler”, *Bilgi ve Hikmet*, Bahar, S. 10.
- Yıldız, M. 2001, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, *Tabula Rasa*, Yıl, S. 1.
- Zubaida, S., 1994, *İslam Halk ve Devlet*, Çev. S. Oğuz, İstanbul: İletişim.